

*В.В. ЯРОВА, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Соціальна відповідальність у вирішенні проблем сучасного землекористування

Постановка проблеми. Земельна реформа, що триває в Україні більше двадцяти років і пов'язана зі створенням ефективного господаря на землі, відбувається на фоні деградації села, розширення депресивних територій, збільшення чисельності безробітних, зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, незбалансованості земельного законодавства та інфраструктури ринку земель, особливо земель сільськогосподарського призначення. Питання соціальної відповідальності аграрних роботодавців у контексті проведення земельної реформи набувають великого значення для України. Приватна власність це не тільки володіння, користування і розпорядження земельними ресурсами, а й забезпечення належної якості життя працівників сільськогосподарських підприємств, мешканців села та суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження питань економічних інтересів і вирішення окремих соціальних питань, що виникли у процесі проведення земельної реформи, здійснили такі вітчизняні вчені, як В.Я. Амбросов [2], Ю.Д. Білик, М.С. Богіра [3], Л.М. Бойко [4], І.С. Будзилович, В.П. Галушко, О.А. Грішнова, А.С. Даниленко, А.М. Колот [10], А.Г. Мартин, Л.Я. Новаковський [5], М.А. Пилипенко, А.М. Третяк [11] й ін.

Реакцією на виникнення гострих соціальних та економічних проблем стало підвищення інтересу до наукових і прикладних аспектів соціальної відповідальності – стійкого соціального інституту, який є людиноспрямованим, раціональним та ефективним. Масові прояви десоціалізації трудових відносин в аграрному секторі, превалювання концепції «людини економічної» над концепцією «людини соціальної» [10, с. 4] поста-

вили під загрозу соціальний захист працівників сільськогосподарських підприємств і мешканців села. Тому на сучасному етапі існує нагальна потреба дослідження питання соціальної відповідальності аграрних роботодавців та соціального захисту працівників села в контексті земельної реформи.

Мета статті – висвітлення ролі соціально орієнтованого аграрного бізнесу в системі соціального захисту працівників сільськогосподарських підприємств. Згідно з поставленою метою розв'язувалися завдання відображення соціально-економічних суперечностей сучасного реформування земельних відносин, а саме: відсутність економічних передумов для поліпшення якості життя сільського населення, невідповідність між очікуваними й фактичними розмірами орендної плати за земельну частку (пай), незавершеність правових відносин власності на землю.

Виклад основних результатів дослідження. Аналіз вітчизняних і зарубіжних літературних джерел показує, що немає єдиної думки щодо змісту соціальної відповідальності. Найбільш слушним вважаємо її трактування колективом авторів на чолі з А.М. Колотом та О.А. Грішнвою як «відповідальність підприємця за інтегровану суспільну корисність його бізнесу... Соціально відповідальним бізнесом є діяльність, в якій використовуються лише такі способи одержання прибутку, які не завдають шкоди людям, природі, суспільству» [10, с. 54].

Говорячи про соціальну відповідальність Е. Лібанова зазначає, що наразі в масову свідомість укорінено лише соціальну відповідальність держави. «Тож ми маємо трансплювати таку відповідальність держави на суспільство в цілому» [7].

На початку 1990-х років в Україні у зв'язку із процесами приватизації земель колгоспів і радгоспів поширювалася думка,

що розвиток у селян відчуття господаря дасть змогу забезпечити продовольчу безпеку держави за рахунок підвищення ефективності виробництва у сільському господарстві. Проте несприятлива макроекономічна

ситуація, нав'язані «зверху», обов'язкова приватизація земель і організаційні зміни призвели до спаду сільськогосподарського виробництва (табл. 1).

1. Динаміка виробництва основних видів продукції сільськогосподарськими підприємствами Харківської області, тис. ц

Продукція	Рік				Середньорічні показники за 1990–2011 рр., (+,-)	
	1990	1995	2000	2011	абсолютний приріст, тис. ц	темپ приросту, %
Зерно	29545	12953	10497	27267	-108,5	-0,4
Цукрові буряки	28018	24517	10705	8115	-947,8	-5,7
Соняшник	2422	2814	3133	7575	245,4	5,6
Картопля	674	140	82	25	-30,9	-14,5
Овочі	1796	698	491	309	-70,8	-8,0
Фрукти	818	297	107	65	-35,9	-11,4
М'ясо (жива маса)	2614	904	367	411	-104,9	-8,4
Молоко	11330	5799	2794	1752	-456,1	-8,5
Яйця, млн шт.	817,5	245,0	167,2	972,8	7,4	0,8

Джерело: Статистичний щорічник Харківська область у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>.

У 2011 році сільськогосподарськими підприємствами Харківської області вироблено 27267 тис. ц зерна, що на 7,7% менше обсягів виробництва 1990 року. За двадцять два роки у галузі рослинництва найбільшими темпами знижується виробництво картоплі, фруктів та овочів (у середньому за рік – відповідно на 14,5, 11,4 і 8%). За цей же період виробництво цукрових буряків скоротилося в 3,5 раза. Щодо обсягів виробництва продукції тваринництва, то виробництво м'яса й молока зменшилося більше ніж у 6 разів.

Серед завдань, які мала розв'язати земельна реформа, були і перерозподіл земель із

метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання, раціональне використання та охорона земель. За роки проведення земельної реформи в Харківській області було сформовано господарські структури, засновані на різних формах власності й господарювання, що стало базою для розвитку підприємництва в сільському господарстві. У таблиці 2 наведено динаміку кількості діючих сільськогосподарських підприємств по містах і районах Харківської області.

2. Динаміка кількості та середньої земельної площі діючих сільськогосподарських підприємств Харківської області за організаційно-правовими формами господарювання

Рік	Кількість діючих сільськогосподарських підприємств, од.						Усього сільськогосподарських підприємств	Із розрахунку на одне підприємство, га	
	господарські товариства	приватні підприємства	фермерські господарства	виробничі кооперативи	державні	інші		загальна земельна площа	у т.ч. сільськогосподарські угіддя
2002	287	126	1328	40	23	7	1811	1735	1337
2003	237	96	1332	30	23	2	1720	1827	1408
2004	386	222	1329	47	21	130	2135	1472	1133
2005	384	234	1056	42	34	77	1827	1720	1324
2006	360	214	1290	36	29	64	1993	1576	1214
2007	366	222	1276	30	29	66	1989	1580	1216
2008	404	246	1244	28	28	44	1994	1576	1213
2009	412	252	1239	25	30	42	2000	1571	1209
2010	407	238	1199	25	28	47	1944	1616	1244
2011	414	233	1220	20	31	51	1969	1596	1228

Джерело: Статистичний щорічник Харківська область у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>.

Унаслідок реформування в Харківській області станом на 1 січня 2012 року створено 1969 нових агроформувань ринкового типу, у власності та користуванні яких знаходиться 3141,8 тис. га земель. З них: господарських товариств – 414 (21%), приватних підприємств – 233 (11,8%), фермерських господарств – 1220 (62%), виробничих кооперативів – 20 (1%), державних підприємств – 31 (1,6%), інших суб'єктів господарювання – 47 (2,6%).

Земельна реформа зумовила значні зміни у розмірах землекористувань сільськогосподарських підприємств. Учені Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» зазначають, що оптимальні розміри сільськогосподарського підприємства ста-

новлять 2-3 тис. га, а фермерського – 400-900 га [1].

Із 2008 року Головне управління статистики подає інформацію про їхній розподіл за розміром сільськогосподарських угідь (табл. 3).

Дані таблиці показують, що у 2011 році найбільшу частку (20,2%) мали підприємства з площею сільськогосподарських угідь від 100 до 500 га. На частку підприємств із площею від 1,0 до 2,0 тис. га припадає 18,8%. Приблизно однакову питому вагу (12-13%) в структурі досліджуваних підприємств мають ті, в яких площа земель сільськогосподарського призначення коливається в межах від 500 до 1000 га й від 2 до 3 тис. га.

3. Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств Харківської області за розміром сільськогосподарських угідь, од.

Групи підприємств за площею сільськогосподарських угідь, га	Рік				2011 р. у % до:	
	2008	2009	2010	2011	2008 р.	2010 р.
До 5,0	6	6	6	10	166,7	166,7
5,1 – 10,0	9	7	10	7	77,8	100,0
10,1 – 20,0	8	12	10	12	150,0	100,0
20,1 – 50,0	19	22	23	23	121,1	104,5
50,1 – 100,0	26	28	25	37	142,3	132,1
100,1 – 500,0	122	126	125	123	100,8	97,6
500,1 – 1000,0	93	85	85	82	88,2	96,5
1000,1 – 2000,0	116	122	111	114	98,3	93,4
2000,1 – 3000,0	82	77	81	77	93,9	100,0
3000,1 – 4000,0	51	52	46	48	94,1	92,3
4000,1 – 5000,0	27	27	35	28	103,7	103,7
5000,1 – 7000,0	21	21	21	24	114,3	114,3
7000,1 – 10000,0	15	17	17	15	100,0	88,2
Більше 10000,0	10	8	8	8	80,0	100,0
Підприємства, що не мали сільгоспугідь	145	151	142	141	97,2	93,4

Джерело: Статистичний щорічник Харківська область у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>.

Л. Бойко зазначає, що «на сучасному етапі реформування спостерігаються як процеси концентрації, так і розукрупнення великих підприємств на менші за розмірами. Визначити переваги великих, середніх та невеликих підприємств складно, тому що діє багато інших чинників, які впливають на ефективність господарювання» [4].

Обсяги виробленої продукції, площа земельних угідь, виступаючи основними показниками розмірів сільськогосподарських підприємств, залежать від співвідношення між чисельністю працівників, земельною площею, технологічними засобами. Резуль-

тати проведеного нами групування сільськогосподарських підприємств Харківської області, що звітували у 2011 році за статистичною звітністю «Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств» (ф. 50 с.-г.), за середньообліковою чисельністю штатних і позаштатних працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, показують, що земельна реформа відбувається на фоні зростаючого дефіциту трудових ресурсів, недооцінки вартості робочої сили, зниження продуктивності праці (табл. 4).

4. Залежність результатів виробництва від чисельності працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві підприємств Харківської області у 2011 р.

Показник	Групи сільськогосподарських підприємств за середньообліковою чисельністю штатних і позаштатних працівників, осіб							У середньому по сукупності
	I – 10-13	II – 14-19	III – 20-34	IV – 35-100	V – 101-199	VI – 200-400	VII – 401-700	
Кількість підприємств, од.*	45	66	89	119	49	13	9	390
Відносна частість, %	11,5	16,9	22,8	30,5	12,6	3,3	2,3	100,0
Середня чисельність працівників у групі, осіб	11	16	27	59	142	241	538	66
Площа сільгоспугідь угідь, га:								
на 1 підприємство	1057	1422	1921	3187	4945	7040	9731	2854
на 1 працівника	94	87	72	54	35	29	18	43
Частка чистого доходу галузі рослинництва у структурі товарної продукції, %	96,5	94,8	94,0	87,6	68,6	49,7	48,0	73,3
Питома вага працівників, %:								
зайнятих у рослинництві	92,7	93,1	85,9	77,1	56,9	58,1	45,6	65,2
зайнятих у тваринництві	7,3	6,9	14,1	22,9	43,1	41,9	54,4	34,8
Чисельність працівників на 1 га с.-г. угідь, осіб	1,06	1,15	1,39	1,84	2,87	3,42	5,52	2,32
Валова продукція с.г. в постійних цінах 2010 р., тис. грн, із розрахунку на:								
1 працівника, зайнятого в с.-г. виробництві	320	327	299	249	174	241	186	225
100 га с.-г. угідь	339	376	416	458	498	826	1029	523
Частка оплати праці в структурі собівартості продукції, %	6,5	6,2	7,1	9,3	11,2	9,2	10,0	9,4
Середньомісячна оплата праці – всього, грн	1294	1145	1371	1492	1463	1692	1614	1502
по галузі рослинництва	1307	1173	1412	1522	1498	1630	1703	1512
по галузі тваринництва	1127	775	1122	1391	1417	1778	1540	1483

Джерело: Розрахунки автора.

* Показана загальна кількість підприємств по групах і по сукупності в цілому.

Аналіз даних таблиці 4 показує, що в 2011 році у досліджуваній сукупності найбільшу частку (30,5%) становлять підприємства, чисельність штатних та позаштатних працівників у яких коливається від 35 до 100 осіб. Середній розмір таких підприємств становить 3187 га. В результаті дослідження виробничого напрямку підприємств встановлено, що із зростанням чисельності зайнятих працівників та із збільшенням розмірів підприємств від I до VII групи очевидна тенденція до зростання питомої ваги чистого доходу від реалізації продукції тваринництва. Так, якщо у підприємствах I – III груп частка виручки від реалізації продукції галузі рослинництва становить 94–97%, то VII групи – 48%.

Із збільшенням рівня зайнятості очевидним є зростання показника виробництва валової продукції сільського господарства у постійних цінах 2010 року із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Так, якщо по I групі він становить 339 тис. грн,

то по VII – 1029 тис. грн (більше у 3 рази). Проте таким же очевидним є зниження показника продуктивності праці. У підприємствах I групи з розрахунку на 1 штатного й позаштатного працівника було вироблено валової продукції у постійних цінах на суму 320 тис. грн, у VII групі – менше в 1,7 раза. Це зумовлено тим, що по двох «крайніх» групах маємо значну різницю у темпах зростання чисельності зайнятих працівників і площі сільськогосподарських угідь на підприємство. Якщо зайнятість працівників зростає у 49 разів, то розміри підприємства – у 9,2 раза.

Питома вага витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції дуже незначна й коливається від 6,2% у підприємствах II групи до 11,2% – у V групі. В середньому ж по сукупності у 2011 році вона становить 9,4%. Для порівняння, у 2010 році по сільськогосподарських підприємствах України ча-

стка витрат на оплату була також дуже низькою – на рівні 10%.

У 2011 році середньомісячна оплата праці по сукупності досліджуваних 390 підприємств становила лише 1502 грн. У розрізі семи аналітичних груп вона має незначний ступінь коливання – від 1173 до 1703 грн. По Харківській області в цілому у звітному періоді по галузі «Сільське господарство, мисливство та лісове господарство» зафіксована заробітна плата на рівні 1928 грн, що на 26% нижче рівня оплати праці у промисловості, на 28 – ніж у будівництві, на 33% – ніж у галузі «Діяльність транспорту та зв'язку».

Неадекватна вартість робочої сили створює непотрібну соціальну напруженість, що в підсумку може згубити будь-який бізнес. Заощаджуючи на заробітних платах, сільське господарство втрачає кваліфікованих працівників. У сучасних умовах, коли використання земельних ресурсів здійснюється без чітко окресленого соціального та еколого-економічного обґрунтування, розуміючи безперспективність господарювання, люди покидають села.

В умовах багатокладності господарювання, соціального розшарування, різної ресурсної забезпеченості товаровиробників земля має розглядатись як «триєдина природно-економічна система: земля – основа екосистем, земля – просторовий ресурс, земля – засіб виробництва» [6]. Земля слугує джерелом одержання соціальних благ, які мають цінність і вимірюються в грошах.

У результаті реформування колективних сільськогосподарських підприємств, акціонерних товариств та сільськогосподарських кооперативів сільські мешканці одержали сертифікати на земельну частку (пай). Абсолютна більшість із них визначили свої земельні ділянки в натурі й одержали державні акти на право власності на земельну ділянку. Проте реалізація заходів земельної реформи мала здебільшого спонтанний характер. Учені Л.Я. Новаковський та М.А. Олещенко зазначають, що «за роки її проведення так і не було розроблено програми здійснення реформи. Внаслідок відсутності належної координації й контролю з боку державних органів за ходом реформи, несвоєчасного

розв'язання ряду організаційних і правових питань реалізація реформених заходів постійно стримувалася» [5].

Не справдилися очікування селян щодо орендної плати за земельну частку (пай). У більшості європейських країн ставки орендної плати залежать від розміру банківського кредиту й розмір орендної плати визначається за домовленістю між орендодавцем та орендарем. На відміну від цих правил, в Україні для селян ці ставки встановлено державними органами.

На сучасному етапі орендна плата визначається у відсотках до грошової оцінки землі з урахуванням коефіцієнта індексації. Законом України «Про оренду землі» встановлено, що на землях державної й комунальної власності орендна плата повинна бути не нижча розміру земельного податку і не вища 10% їх нормативної грошової оцінки. На землях приватної власності на підставі Указу Президента України рекомендовано нижню межу орендної плати встановлювати на рівні 3% від їх нормативної грошової оцінки [9].

Так, базова грошова оцінка 1 га ріллі (що визначається Управлінням Держземагентства) у 1995 році у господарстві становила 4273,5 грн. Грошова оцінка орних земель станом на 01.01.2012 року проводиться з урахуванням коефіцієнта індексації 3,2 та коефіцієнта індексації нормативної грошової оцінки ріллі – 1,756 згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 31.10.2011 № 1185 [8]. За таких умов у сільськогосподарських підприємствах Богодухівського району Харківської області при вартості 1 га орних земель у 2011 році 24013,56 грн орендний платіж за 1 га орних земель становитиме 720,40 грн, орендна плата за 1 га посівної площі при вирощуванні озимої пшениці – 102,47 грн/га.

Порівняно з розміром орендної плати за сільськогосподарські угіддя в країнах Європейського Союзу цей показник значно нижчий. Згідно з методикою, що застосовується у Німеччині, орендний платіж встановлюється залежно від якості ґрунту й становить 2,55 євро за бал бонітування ґрунту (далі ббг). При якості ґрунту 35 ббг орендний платіж становить 89,0 євро за гектар посів-

ної площі озимої пшениці, при якості ґрунту 55 ббґ – 140,0 євро за гектар [12].

Грошова оцінка земель, проведена в Україні, давала змогу здійснювати необхідні операції із землею в межах прийнятого законодавства. Проте за період її дії суттєво зросли ціни на засоби виробництва (особливо техніку), пальне, добрива, засоби захисту рослин. Зростання витрат випереджало темпи збільшення врожайності. В.Я. Амбросов, розкриваючи організаційно-економічні вимоги при переході до повномасштабного ринку землі за умови зняття мораторію на купівлю-продаж, вказує, що відміна мораторію на купівлю-продаж землі потребує вирішення низки організаційно-економічних питань і відповідної підготовки нормативно-правових документів. Учений відзначає, що крім іншого, потрібна суцільна інвентаризація земельних ділянок землевласників та землекористувачів з одночасною перевіркою відповідних правових документів. Має бути відпрацьована чітка система обмежень на ринку землі, що пов'язано з її багатофункціональністю [2].

Ситуація щодо низького рівня суми виплат за оренду земельних часток (паїв) погіршується тим негативним явищем, що серед форм орендної плати переважає натуральна форма. При розрахунках із селянами ціни на сільгосппродукцію самостійно визначають керівники сільськогосподарських підприємств, і ці ціни, як правило, вищі за ринкові. Так, у 2011 році в рахунок орендної плати за землю пайовикам у Харківській області було видано 1114 тис. ц зерна проти 631 тис. ц зерна у 2000 році (тобто більше в 1,8 раза),

Отже, за роки реформування земельних відносин так і не сформувався зв'язок між наявністю повних прав власності та зростанням величини земельного капіталу як фактора економічного зростання. Виявилося, що необов'язково бути власником землі, щоб одержувати від неї доходи. Ефективнішими схемами збагачення стали ті, коли власником формально вважається держава чи селянин, а доходи від використання землі одержує інший.

Не можна залишити осторонь екологічну складову соціальної відповідальності аграрних роботодавців. У процесі перерозподілу

земель, роздержавлення і приватизації земельного фонду виникли проблеми з його охороною, оскільки було порушено сівозміни, подрібнено земельні масиви сільськогосподарських угідь, втрачено рубежі й елементи контурно-меліоративної організації території. Створені на засадах орендних відносин нові агроформування працюють за принципом короткострокової оренди, наслідком чого стало виснаження ґрунтів і погіршення якісного стану земель.

За роки земельної реформи недостатня ефективність землекористування з численними екологічними втратами посилилася внаслідок проявів безгосподарності та «соціального опустелення територій» [11]. Однією з ознак цього процесу є щорічне зменшення посівних площ, яке набуло стихійного характеру через економічну неспроможність значної частини товаровиробників і неадекватну земельну політику. У підприємствах Харківської області у 2011 році посівна площа сільськогосподарських культур становила 1712,3 тис. га. Порівняно з 1990 роком це менше на 106,3 тис. га (або 6,8%), порівняно з 2000 роком – більше на 87,1 тис. га (або на 5,4%).

Негативні тенденції посилюються спонтанним безконтрольним оборотом землі. Більшість нових землекористувачів не орієнтована на постійні капітальні вкладення в землю та розвиток виробництва через короткі терміни оренди землі й нестабільність землекористування.

М. Богіра вважає, що розробка шляхів оптимізації структури земельних угідь, землеволодінь і землекористувань можлива на основі екологічно-ландшафтного підходу, а також науково обґрунтованої структури посівних площ з урахуванням ґрунтового покриття й фізіологічних вимог сільськогосподарських культур [3].

Висновки. До соціальних негативів, пов'язаних із незавершеністю земельної реформи, слід віднести: наявність тіньових схем купівлі-продажу земель, метою яких є їх перепродаж за спекулятивними цінами за умови відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення; позбавлення селян права одержувати адекватну винагороду (орендну плату) за викорис-

тання землі, що належить їм на правах власності; одержання селянами переважної частини орендної плати у натуральній формі з визначенням за ринковими цінами продукції, яку видають у рахунок орендної плати; відсутність права селян розпоряджатися своєю власністю внаслідок мораторію на землю сільськогосподарського призначення (що в свою чергу є наслідком недосконалості правових, економічних і соціальних відносин); екологічні наслідки (виснаження ґрунтів у сільському господарстві як наслідок мізерної орендної плати за землю).

Соціальна відповідальність аграрних роботодавців у системі соціального захисту сільського населення може здійснюватися через підвищення й посилення ролі доходів від власності, захист прав селян на землю, створення умов для набуття ними функцій власника, підвищення рівня заробітної плати працівників підприємств, рівня зайнятості за рахунок стимулювання ведення сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці, соціальний розвиток сільських населених пунктів і створення на селі умов життя близьких до міських.

Список використаних джерел

1. *Азізов С.М.* Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах / С.М. Азізов, П.К. Канінський, В.М. Скупий ; за ред. С.П. Азізова. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 251-252.
2. *Амбросов В.Я.* Переход к рыночным земельным отношениям / В.Я. Амбросов // Стратегії реалізації земельної реформи. – 2011. – №1. – С.39-41.
3. *Богіра М.* Земельна реформа і стан формування справжніх господарів на селі / М. Богіра // Землевпоряд. вісн. – 2008. – № 2. – С. 37-59.
4. *Бойко Л.* Розмір землекористувань сільгосппідприємств у системі чинників ефективності господарювання / Л. Бойко // Землевпоряд. вісн. – 2008. – № 6. – С. 63.
5. *Новаковський Л.Я.* Соціально-економічні проблеми сучасного землекористування / Л.Я. Новаковський, М.А. Олещенко. – 2-ге вид., доп. – К.: Урожай, 2009. – С. 6.
6. *Осадча І.* Складові формування сталого аграрного землекористування / І. Осадча // Землевпоряд. вісн. – 2009. – № 1. – С. 35.
7. Передумовою економічного зростання має бути стабільність // Праця і зарплата. – 2011. – № 21(745). – С. 3.
8. Про внесення змін до методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2011 № 1185 з 01.01.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1185-2011-%DO%BF>.
9. Про оренду землі: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV.
10. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / [А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.
11. *Третьяк А.* Стан та шляхи розвитку земельних відносин і системи землекористування в аграрному комплексі України / А. Третьяк // Землевпоряд. вісн. – 2008. – № 6. – С. 5.
12. *Шпаар Д.* Зерновые культуры (выращивание, уборка, доработка и использование) ; под общей ред. Д. Шпаара. – М.: ИДООО «DVL АГРОДЕЛО», 2008. – С.507.

Стаття надійшла до редакції 07.09.2012 р.

* * *